

щем, яке позитивно впливає на зміцнення єдності нашого суспільства.

¹ Культура. Нравственность. Религия // Вопр. философии. 1989. № 11. С. 47.
² Див.: Яницкий О. Н. Экологическое движение // Соц. исследования. 1989. № 6. С. 34.

Надійшла до редколегії 23.02.90

Анализируются основные направления социально значимой деятельности православной церкви в новых условиях, перспективы развития и особенности влияния этого процесса на консолидацию общества.

С. І. ГОЛОВАЩЕНКО, асп., Київ. ун-т

УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО СТАТУСУ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Аналізуються особливості функціонування Руської православної церкви як суспільного інституту: соціально-політична й ідеологічна переорієнтація, пошуки нових форм поєднання соціальної та релігійної активності трудящих, участь церкви в осмисленні й вирішенні соціальних проблем сучасності, миротворчої та патріотичної діяльності.

Дослідження сучасного стану, суспільних функцій релігійних організацій, що діють у нашій країні, особливо найбільшої і найвпливовішої з них — Руської православної церкви, є важливою проблемою наукового релігієзнавства. Адже релігія в системі суспільних відносин відіграє роль суспільного інституту з певним соціальним статусом.

Взагалі інституціоналізація як організація діяльності та відносин між людьми виступає характерною рисою духовної сфери життєдіяльності суспільства, а не тільки релігії як її компонента. Церква, насамперед, функціонує як інститут, що організаційно втілює в буття релігію як форму суспільної свідомості. Але сукупність функцій церкви не вичерпується безпосереднім відтворенням релігійної свідомості через культово-богослужбну, богословську та місіонерську діяльність. Слід звернути увагу на те, що діяльність людини, зумовлена релігійним світоглядом, має подвійну спрямованість: вона, по-перше, покликана за допомогою релігії задовольнити її реальні потреби, по-друге, повинна задовольнити її специфічно релігійні потреби¹. Історія свідчить, що в організаційних рамках церкви велася й позаконфесійна діяльність. Саме виконання церквою функцій, які виходять за межі задоволення потреб в ілюзорному спілкуванні з надприродним й відповідають на ширше коло запитів людей, і є найцікавішим при розгляді церкви як суспільного інституту.

Найчисельніша в нашій країні релігійна організація — Руська православна церква — протягом усієї дореволюційної історії мала статус суспільного інституту. Як органічний елемент надбудови

класово-антагоністичного суспільства вона була інтегрована в усі сфери життя давньоруського, а потім і російського суспільства. Церква виконувала не тільки суто конфесійні функції, а й виступала важливим фактором політичного, соціально-економічного та культурного розвитку нашої країни.

Безперечно, вплив Руської православної церкви на культурно-історичний процес неможливо оцінити однозначно — залежно від історичного періоду та конкретної сфери суспільного життя виявляються позитивні чи негативні моменти. Однак у сучасному релігієзнавстві фіксується певна тенденція в розвитку суспільної ролі церковного інституту, зумовлена динамікою розвитку класово-антагоністичного суспільства. В міру того як феодалізм із його структурами (серед яких була й християнська церква) втрачає свою прогресивну роль, відбувалася еволюція головних соціальних функцій церкви: від певної «стабілізації» й навіть «динамізації» суспільних процесів до «охоронної» функції щодо застарілих форм організації життя².

У пожовтневий період особливості суспільного статусу РПЦ визначалися тими соціальними, політичними та ідеологічними обставинами, за яких реально втілювався в життя принцип свободи совісті.

Цілком ясно, що саме перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утвердження ідей побудови нового, справедливого суспільства та формування на практиці системи соціалістичних суспільних відносин зумовили докорінні зміни і в релігійній свідомості, і в сфері релігійних інститутів. Відокремлення церкви від держави поклало початок процесу нагромадження нового досвіду реалізації принципів свободи совісті на справді демократичних засадах, вільних як від державно-бюрократичної сваволі, так і від догматичного диктату панівної церкви. Перед православною церквою в умовах будівництва нового суспільства, вільного від експлуатації, також відкривалися нові можливості. Звільнившись від бюрократичних, часом поліцейських функцій, вона вперше стала спроможною висловлювати інтереси основної маси віруючих. Це було усвідомлено православною ієрархією, що підтверджується соціально-політичною та ідеологічною переорієнтацією, яка почалася в 20-ті роки. Як учені-марксистки, так і церковні історики погоджуються в тому, що процес цей був суперечливим, проходив у досить складних історичних умовах, супроводжувався політичною та внутрішньоцерковною боротьбою. Головним результатом став перехід від конфронтації до лояльних, а потім і до патріотичних позицій відносно Радянської держави, соціалізму як суспільного ладу³.

Така переорієнтація зумовила значну модернізацію ідеологічних засад Руської православної церкви, насамперед богословського обґрунтування соціальної активності віруючих, необхідності їхньої участі в «мирському» житті. У зв'язку з цим у богослов'ї значне місце посідає концепція «соціального служіння» з такими її розділами, як «богослов'я революції», «комуністичне християн-

ство», «богослов'я миру». Її суть — позитивна оцінка соціальної революції, заклик до участі в житті соціалістичного суспільства, вирішення найгостріших проблем сучасності. Не заперечуючи можливості синтезу «глибокої православної віри, відданості традиціям із соціалістичним способом мислення» (Журн. Моск. патріархії. 1977. № 11. С. 39), ідеологи православ'я також усвідомлюють, що нині соціально активна, принципова позиція церкви щодо найважливіших проблем сучасності стає фактором збереження та зміцнення авторитету християнської релігії. На думку відомого богослова В. Борового, «успіх християнського благовіствування в сучасному секуляризованому світі може бути досягнутий тільки тоді, коли істини орто-доксії будуть нами втілені в життя й доведені, показані людям у нашій орто-праксії» (Журн. Моск. патріархії. 1984. № 1. С. 76). Очевидно, що концепція «соціального служіння» відбила прагнення ідеологів РПЦ осмислити та обґрунтувати принципово новий статус церкви в радянському суспільстві, необхідність значного підвищення соціальної активності віруючих.

Проте викривлення, перекручення ленінських принципів будівництва соціалізму, утвердження командно-адміністративної системи призвели до деформацій і в сфері державно-церковних відносин. Визнано, що не все тут складалося легко й просто. Були драматичні колізії перших років Радянської влади, коли не всі ієрархи церкви усвідомили значення Жовтневої революції і Декрету про відокремлення церкви від держави та активно боролися проти нового ладу. Віруючі, представники духовенства (в тому числі й православні) разом з іншими верствами населення країни були зачеплені трагічними подіями періоду культу особи. Допускалися також помилки у ставленні до церкви та віруючих і в наступні роки. Пропаганда була зорієнтована на демонстрування шкідливості релігії, релігія розглядалася як явище, що перешкоджає активній участі радянських людей у суспільному житті⁴. Щодо статусу церкви як суспільного інституту вважалося, що в соціалістичному суспільстві церква перетворюється на позасистемну ланку, тобто відбувається процес втрати церквою її соціальних функцій, тому що соціалістичний лад формує свої інститути й установи, наявність яких робить зайвим існування церкви як інституту⁵.

Варто спинитися на основних моментах цих оцінок, оскільки вони набули характеру досить стійких стереотипів і в багатьох випадках визначали реальну практику стосовно церкви. По-перше, це переконання в тому, що релігія та її інститути є чужими, зайвими для соціалізму, незалежно від соціально-політичної та ідеологічної спрямованості конкретних релігійних організацій.

По-друге. Тенденції до одержавлення суспільного життя, що мали місце за часів панування адміністративно-командної системи, породили своєрідну ілюзію ототожнення всієї повноти суспільних відносин зі сферою державного регулювання. За цим способом мислення, послідовна політика відокремлення церкви від держави

виводить церковну організацію на периферію суспільного життя. Тоді, мовляв, церква втратить більшість своїх соціальних функцій (насамперед, нерелігійних), а отже, обмежиться й її статус як суспільного інституту. Хоча насправді слід зауважити, що відокремлення від держави мало позбавити церкву тільки її державно-бюрократичних функцій та функцій експлуатації трудящих, що, по суті, є історично минушими щодо цього інституту.

По-третє. Безперечно, в умовах відокремлення церкви від держави головна функція церкви як суспільного інституту — задоволення релігійних потреб віруючих. Стосунки церкви з віруючими мають приватний характер, оскільки релігія є приватною справою громадян. Проте «приватність» тут — це лише відсутність державного втручання або підтримки. На практиці ж приватний характер стосунків церкви з віруючими тлумачився звужено — як зведення сфери задоволення релігійних потреб віруючих до відправлення культу в межах культової будівлі. Об'єктивно це дуже зменшувало для віруючих можливість виявляти свою громадянську активність.

Активність віруючих має свою специфіку — вона забарвлена релігійним світоглядом і традиційно в багатьох сферах життя здійснювалася в організаційних рамках церкви, навіть коли йшлося про задоволення об'єктивно нерелігійних потреб. Тому, беручи до уваги існування в нашій країні конфесій з розвинутою системою соціальних і моральних настанов (наприклад, християнських), треба усвідомлювати, що участь релігійних організацій, віруючих у таких видах громадської діяльності, як рух милосердя, добродійність, збереження пам'яток історії та культури, є важливим засобом вільного задоволення віруючими їхніх суто релігійних потреб. Але релігійні організації, й серед них Руська православна церква з її досить значними можливостями та досвідом, були в багатьох випадках позбавлені права позитивно впливати на активність рядових віруючих і духовенства в соціальній сфері. Це на ділі звужувало базу церкви як суспільного інституту.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що церковна організація зазнала й на собі негативного впливу бюрократизації. Передумови для цього були як в ієрархічній авторитарній організації самого інституту, так і в обмежених, часто формальних умовах для проявів справді масової, народної, громадянської ініціативи. Внаслідок цього багато акцій навіть у традиційних для церкви «легальних» сферах (таких як захист миру) проходили головним чином на «апаратному», так би мовити, рівні.

Таким чином, історично складалася невідповідність між потенціальними суспільно-політичними можливостями релігійних організацій та умовами реалізації соціальної активності віруючих і духовенства.

Згадана суперечність мала для церкви також і «внутрішній» аспект. Ідеологи РПЦ усвідомлюють той факт, що богословське обґрунтування суспільної, «мирської» активності, втілене в концепції «соціального служіння», саме по собі ще не забезпечує по-

силення релігійності. Навпаки, віруючі можуть шукати нерелігійні шляхи реалізації своєї активності. В кращому випадку може мати місце лише її релігійне забарвлення. Церква ж потребує поширення свого не тільки ідейного, а й організаційного впливу на різні сторони життя віруючих, поєднання їхньої соціальної активності з релігійною та закріплення саме церковної релігійності. Богослови в умовах послаблення інтегративної функції церкви опинилися перед необхідністю пошуків таких форм участі віруючих у вирішенні суспільно значущих проблем, які перебували б під церковним контролем. Способом вирішення цієї проблеми стала розробка останнім часом якісно нової богословської інтерпретації суспільної активності віруючих у сучасному світі. Йдеться про концепцію «християнського служіння світові», що являє собою певний розвиток концепції «соціального служіння».

Основними моментами тут стали, по-перше, вимоги не просто богословських розмірковувань з приводу проблем сучасності, а й активної участі в їх вирішенні, й, по-друге, наголошення на здійсненні такої участі саме «в світлі вчення церкви» (Журн. Моск. патріархії. 1984. № 4. С. 39). Концепція «християнського служіння світу» покликана протистояти можливій секуляризації соціальної активності прихильників православ'я, бо вимагає від них обов'язково враховувати як «горизонтальний» (соціальний), так і «вертикальний» (містичний) аспект будь-якої діяльності в світі (Журн. Моск. патріархії. 1977. № 1. С. 64—65; Там же. 1981. № 2. С. 47).

Згідно з цією концепцією в рамках Руської православної церкви тепер здійснюється таке вдосконалення організаційної структури й форм масової участі віруючих у діяльності церкви (й від імені церкви — в справах суспільства), яке б зберігало й закріплювало статус РПЦ як суспільного інституту. Дослідники передусім відмічають тенденції до перебудови діяльності православного приходу, перетворення його в общину, де віруючі могли б задовольняти не тільки свої суто релігійні потреби, а й реалізувати свою громадську, культурно-пізнавальну, частково трудову активність. Ідея поширення участі віруючих у житті релігійної общини вже вийшла за рамки теоретичного обговорення й утілюється на практиці.

З цією тенденцією тісно пов'язане створення в багатьох православних приходах так званих «неформальних», «паралельних» структур, націлених на посилення релігійності та контроль за внутріцерковним і позацерковним життям віруючих. Поширення діяльності релігійних активістів під керівництвом священно- та церковнослужителів знайшло своє обґрунтування в нетрадиційній для православ'я ідеї «апостолату мирян». Ще одна форма паралельних структур в РПЦ — курс на перетворення сім'ї православних віруючих на «домашню церкву» — своєрідну релігійну мікрообщину, що діяла б під керівництвом батьків.

Нарешті, для багатьох людей, що становлять платний контингент релігійних організацій, саме церковний інститут є «трудоим

колективом», виразником їхніх громадянських, політичних інтересів і позицій. У зв'язку з цим в умовах демократизації, зростання громадянської самосвідомості людей зростатиме ще одна форма активності віруючих і рамках общини і в суспільстві — від імені общини. Мова йде про діяльність, спрямовану на захист і реалізацію прав релігійного об'єднання, забезпечення йому сприятливих (в межах закону) умов функціонування⁶.

Певного розвитку набула й участь Руської православної церкви в діяльності громадських організацій. Зазначимо, що саме прилучення РПЦ до діяльності громадських організацій (насамперед, різних фондів) допомогло їй зберегти свого часу певне коло соціально важливих функцій, а тим самим — статус суспільного інституту. Можемо навіть припустити, що за характером своєї позакультової діяльності Руська православна церква типологічно наблизилася до громадської організації. Тепер тут характерними є тенденції до поширення справді масової активності рядових послідовників православ'я, подолання елементів формалізму та бюрократизму в позаконфесійній діяльності РПЦ. Це, наприклад, участь православних віруючих і духовенства практично на всіх рівнях у Фонді культури, Дитячому фонді імені В. І. Леніна, рухах милосердя, екологічному, «народної дипломатії» за мир і взаєморозуміння між народами.

В організаційному вдосконаленні церковного інституту помітну роль відіграє «Статут про управління Руської Православної Церкви», прийнятий Помісним собором 1988 р. В цьому документі зафіксовано прагнення до «соборності» — колективного вирішення проблем, які виникають перед церквою, і важливе місце відводиться компетенції саме колективних органів управління (соборів, єпархіальних та приходських зборів). Але в цілому Статут відстоює пріоритет ієрархії в управлінні церковним життям на всіх рівнях організації, включаючи й низову ланку — приход.

Перелічені заходи, як ідеологічні, так і організаційні, покликані подолати елементи бюрократизму та формалізму в житті церкви. Адже, як вважається, саме це є сьогодні одним із найважливіших завдань (Моск. церк. вестн. 1989. № 15. С. 1).

Перебудова супроводжується усвідомленням того, що релігія й церква ще довго будуть супутниками нашого життя, що вони за певних умов можуть виступати як надбудовні утворення, здатні допомогти в оновленні суспільства на засадах демократії, гласності, гуманізму. Ставлення суспільства, держави до церкви, до віруючих має визначатися інтересами зміцнення єдності всіх трудящих. Перебудова, демократизація, гласність без обмежень стосуються також і віруючих⁷. Реалістичне усвідомлення цієї ситуації має стати основою наукового ведення атеїстичної пропаганди як сьогодні, так і в майбутньому, незалежно від того, хто буде суб'єктом такої пропаганди.

Природно, що РПЦ декларує свою прихильність до ідей перебудови, свою єдність із народом. У офіційних виступах та інтерв'ю православних ієрархів реалістично стверджується, що міс-

це й роль церкви в суспільному житті визначатимуться її участю у вирішенні питань духовного розвитку суспільства, в милосерді, поглибленні братерства та солідарності між народами. Позитивну оцінку процесу перебудови, покликаною «забезпечити нашому суспільству всебічний розвиток», знаходимо в одному з послань Помісного Собору Руської православної церкви (6—9 червня 1988 р.). Певним розвитком ставлення церкви до суспільного життя слід вважати прагнення керівництва РПЦ не отожднювати своєї позиції у важливих соціально-політичних питаннях із позицією держави та уряду, а надати церкві функцію «морального арбітра». Така тенденція набула офіційного вираження на Архієрейському соборі у жовтні 1989 р.

Нормалізація взаємовідносин держави та церкви, суспільства та церкви не є кон'юнктурним явищем. Природа цього процесу — побудова правової держави, послідовна демократизація суспільства. Гарантом дальшого діалогу та співробітництва всіх громадян нашої країни на засадах загальнолюдських цінностей має стати новий закон про свободу совісті та релігійні організації.

Руська православна церква як суспільний інститут увійшла в друге тисячоліття свого існування. Вона змогла знайти своє місце і в умовах радянського суспільства. Подібна здатність церкви пристосовуватися до будь-якого соціального устрою не повинна здаватися чимось фантастичним. Ясно, що статус РПЦ тепер, як і тисячу років тому, формується реальними суспільними відносинами, в систему яких церква залучена не тільки як релігійна організація, а й як інститут, через який може реалізуватися (і реалізується) широка соціальна активність віруючих.

¹ Танчер В. К. Проблемы теории научного атеизма. К., 1985. С. 136. ² Русское православие: вехи истории. М., 1989. С. 691—692. ³ Гордиенко Н. С. Православие в советском обществе. Основные этапы эволюции // Русское православие: вехи истории. С. 616; Русская Православная Церковь. 988—1988. Очерки истории 1917—1988 гг. М., 1988. С. 19—60. ⁴ Гараджа В. Переосмысление // Наука и религия. 1989. № 1. С. 3. ⁵ Мануйлова Д. Е. Церковь как социальный институт. М., 1978. С. 58—61. ⁶ Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции. Симферополь, 1989. С. 35—52; Зуев Ю. П. Религиозные объединения и верующие в условиях демократизации советского общества // Филос. науки. 1988. № 4. С. 16. ⁷ Встреча Генерального Секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева с Патриархом Московским и Всея Руси Пименом и членами Синода Русской Православной Церкви, 29 апр. 1988 г. // Правда, 1988. 30 апр. Надійшла до редколегії 27.11.88

Анализируются особенности функционирования Русской православной церкви как общественного института: социально-политическая и идеологическая переориентация, поиски новых форм соединения социальной и религиозной активности верующих, участие церкви в осмыслении и решении социальных проблем современности, миротворческой и патриотической деятельности и т. д.